
І.А. Федь,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри Луганського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

КАТАРСИС ТА НАРЦИСИЗМ: ПРОБЛЕМИ І ТЕНДЕНЦІЇ ОЗДОРОВЛЕННЯ

Якби Бог, тримаючи в одній руці істину, в іншій – постійне до неї прагнення, запропонував: “Вибирай”, я впав би на коліна і молив: “Господи, дай мені те, чого я мушу прагнути, повна істина – для Тебе”.

За Лессінгом

В історії гуманітаристики є теми, які хвилюють людство протягом тисячоліть. Одна з таких – катарсис. У ХХІ столітті проблема катарсису віч-на-віч зійшлася з проблемою усамітнення і нарцисизму, які стали результатом модерністичних прагнень звільнення особистості від соціуму. Мета статті – концептуалізація процесу духовного і фізичного оздоровлення людини та її життєвого простору, тлумачення феномену катарсису як оберегу, рятівника від усамітнення, індивідуалізму, нарцисизму й усього іншого, що призводить до розпаду особистості.

Причину загострення проблеми нарцисизму, його інтеграції (лат. – відновлення) дослідники схильні шукати в сучасній культурній ситуації та бутійності особи в ній. Сучасна так звана масова культура стандартизує життя людини, зводячи її своєрідну гармонійність до рівня гвинтика, речі. Звідси беруть початок формування самого устрою суспільних відносин, який налаштовує на відчуження, усамітнення, індивідуалізм. Польський філософ Р.Сапенько переконаний: усі біди нашого сучасника пов’язані з раціоналізацією суспільних відносин. До таких відносин належать ті, за яких практично-технічна взаємодія людини з природою зводиться до відносин між керівником і підлеглим. Інакше кажучи, людина формує світ у системі, за образом і подобою системи, що, зрештою, нівелює гуманістичні цінності, які породжуються духовним і фізичним оздоровленням (катарсисом), а не нарцисистичною самозакоханістю. Духовні цінності за певних умов в’януть, як зелений лист у хлорі, бо тоталізація, цитує Р.Сапенько Р.Маркузе, “... визначає... індивідуальні потреби і бажання” [1, 241]. Тобто остаточно визначає не індивід, а тоталітарне суспільство з його бюрократичним механізмом управління. Воно “структурується для все більш ефективних і більш прийнятних форм суспільного контролю і суспільної інтеграції. В результаті чого рішення, які мають кардинальні значення для особистого життя і безпеки, є нездійсненними. Ця думка Р.Маркузе оформлена у такий спосіб: “Раби розгорненої індустріальної цивілізації є сублімованими рабами, але рабами, бо рабство визначається не через покору, не через важку працю, але через статус знаряддя виробництва, редукування людини до статусу речі. Це чиста форма поневолення: існувати як знаряддя, як річ. Цей статус не зникає через те, що річ є одушевленою і споживає матеріальну і інтелектуальну їжу, він не зникає через те, що одушевлений предмет не сприймається як річ, що вона красива, рухома, але річ” [Там само].

Отже, зведення світу людини до неодолюваної речі (зовнішній фактор) і відсутність у самої людини розуміння своєї гуманістичної функції (внутрішній фактор) спричиняють тотальну відчуженість, усамітнення, а відтак і нарцисизм. Тобто індивід знає свою ущербність, але увійти в бажане “ти” у нього немає ні знань, ні навичок, і через те він будує ілюзорний світ, сповнює його примарливими цінностями, які ґрунтуються на величч власного “я”. Словом, порушуються умови об’єднання і функціонування категорії “буття” і категорії “спілкування”. Перефразовуючи О.Герцена,

кожна людина хворіє на свою Іліаду, але Іліада кожного не стала хоча б невеличким шматочком від велетенської амфори родової Одисеї.

А тепер докладніше зупинимося на проблемі “катарсис”, сподіваючись на успішність спроби зіставлення категорій “нарцисизм” і “катарсис”. Від такого зіштовхнення виявиться (також сподіваємось) нова якість, яка надасть можливість більш глибоко зрозуміти діалогічну відкритість комунікативних чинників, динаміку тексту життя, його співвідношення з осмисленням окремого індивіда та суспільною свідомістю.

Проблема катарсису як ціннісної емоції етіологічної домінанти людської поведінки посідала в історії філософії визначне місце задовго до Аристотеля; вона торкалася не лише питань суто естетичних, а стосувалася “всієї людини в цілому” [2, 89]. Та й сам Аристотель виводив катарсис за коло естетичної проблематики, хоча домінуючою його основою лишилось чуттєве мистецтво: “... екстатичне збудження можливе у деяких людей, що потрапляють у нього... під дією релігійних пісень, коли ці пісні збуджують душу і приносять нібито зцілення й очищення... всі такі люди мають якесь очищення і полегшення, пов'язане із задоволенням” [3, 642]. Якщо вдуматись у смисл наведеного тексту, то побачимо в катарсичній ситуації прагнення до гармонії на внутрішньому, духовному рівні; така гармонія спрямована в майбутнє, в те, що моделюється кожною людиною, що мислить. А саме: створення світу екзистенційного проникнення “в себе”, вміщення в утворений світ частинки суспільного загалу, “присвоєння” тієї бутійності, яка не “відфільтрована” суспільною свідомістю. Катарсична процедура яскраво простежується на фізіологічному рівні. Згідно з теорією академіка П.К. Анохіна, аналізатори людини працюють за принципом зворотного зв'язку. Тобто, створивши в мозку синтетичний образ об'єкта, ми знову повертаємося до цього предмета вже з метою перевірення попереднього досвіду. І таке перевірення людина повторює доти, доки не переконається в тому, що її уявлення про предмет відповідає сутності реального предмету. За принципом зворотного зв'язку працює й оцінювання. Теорія учня І.Павлова П.Анохіна про моделювання і перцепцію майбутнього дає підстави для більш глибокого розуміння катарсису. “Кожна невідповідність (у нашому випадку – між уявленням грека і тим, що він реально бачить на сцені. – *І.Ф.*) якогось проміжного результату і його зворотної аферентації з уже сформованим акцентом дії сприяє виправленню цієї неточності або помилки, саме цей механізм робить наші дії і всю поведінку в цілому гармонійними і цілеспрямованими” [4, 25]. З цього випливає, що мистецтво відіграло значну роль у формуванні естетичної свідомості грека.

Найбільш фундаментальне теоретичне розроблення теорія катарсису знайшла у творі Аристотеля “Про мистецтво поезії”, або, як прийнято його називати, зберігаючи грецьке слово, – “Поетиці”. Надалі ми користуватимемося цим терміном як найбільш зручним. Та перш, ніж приступити до аналізу “Поетики”, слід звернутися до матеріалу, на основі якого будувалася парадигма філософа. Таким матеріалом були трагедії Есхіла, Софокла, Еврипіда, точніше – їх сценічна постановка, а якщо ще точніше – то вплив трагічної колізії на глядача. Оскільки ми обмежені обсягом, зробимо цей аналіз побіжним і зупинимося на деяких проблемних питаннях щодо нашої теми, виходячи здебільшого із сюжету “Прикутого Прометей”. Прометей – це антипод Нарциса. Нарцис не міг відірватися від лицезріння на себе, так і помер від любові до себе, зігнувши закохану Ехо. Духовність сучасної постмодерної людини окреслена колом власних потреб; маючи нарцисичну вдачу, вона не спроможна до співбуття. Що ж до Прометей, то у світовій культурі він поцінований як образ борця за права людини, її заступника і благодійника. Але, наприклад, В.Ярхо звернув увагу на те, що Прометей був богом вогню у дорійських племен, що заселяли південну частину Балканського півострова і були підкорені еллінами. Підкореним був не лише народ, а і його боги, тобто дух народу. Так, в релігійному табелі про ранги Прометей посів другорядне

місце. Про конфлікт бога вогню Прометея з богом загарбників Зевсом (із нарцистичними рисами характеру) знав ще Гесіод, який змалював його в поемах “Теогонія” та “Праця і дні” [5, 225]. Та Есхіл дає інше, ніж Гесіод, тлумачення образу. Пояснюючи Океанідам – втішальницям причину своїх страждань, Прометей не згадує про те, як він обдурив Зевса під час розподілу бика, тобто Есхіл відмовляється від основної сюжетної лінії твору Гесіода. І зрозуміло: героєм не може бути злодій, герой має бути хоча й подібним до нас, але величнішим у всіх відношеннях, піднесеним на котурнах романтичної ідеї. Лише такий герой спроможний залучати до універсальних архетипних проблем, замислюватися про долю людства. Можливо, Есхіл першим у світовій літературі так глибоко зрозумів, що найвища краса людини полягає у її боротьбі за свободу. І вся сила есхілового письма вилилася у тому, що боротьба ця передана через внутрішнє світобачення Прометея, через його розуміння несправедливості гніту, навіть божественної кари. “Страждання Прометея у Есхіла зводиться не до *зовнішніх* страждань, воно набагато глибше: у внутрішньому почутті несправедливості і утисків”, – пише Ф.Шелінг. І хоча, за Аристотелем, у трагедії головне не характер, а *дія*, Ф.Шелінг вважає, що “Прометей – прототип найвеличнішого людського характеру, тим самим він справжній прототип трагедії” [6, 415]

На відміну від богів, життя яких позначене нарцисизмом, Прометей жив для людей. Важливо відзначити, що народження медицини також пов'язане з ім'ям Прометея. Якщо раніше люди вмирили від безлічі хвороб, то тепер Герой показав їм цілющі трави, навчив виготовляти ліки. Отже, Прометей виступає як незаслужено страждаючий – саме таким сприймала цей образ душа стародавнього грека, яка вирізнялась вразливістю, і викликала у собі море пристрастей. Та коли б було лише одне – незаслужене покарання, трагедія не мала б сили очищення, оскільки афект страху полягає у тому, що він виражає стурбованість за можливі невідомі наслідки. Тему настороженого чекання небезпеки, навислого над людиною Рока, Есхіл продовжив у драмі “Ніоба”. Боги розстрілюють дітей Ніоби за те, що вона гордувала своєю красою і багатодітністю і гнула кирпу перед Лето, яка народила лише Феба (Аполлона) і Артеміду. Виходить, що багатство і краса даються людині для випробування: хто вбачає щастя тільки в них, той буде покараний. Боги навіть прищеплюють зарозумілим негідні наміри.

Сам бог внушает людям мысль преступную,
Когда желает вовсе погубить их дом.

Ось чому Аристотель стверджує, що трагічний герой має бути і невинним, і винуватцем водночас. Винуватцем він стає через свою трагічну помилку, яка, зазвичай, є порушенням закладених природою у людину добродесних чинників. Такі твори і лягли в основу теорії катарсису Аристотеля, яка вже добрі півтисячоліття непокоїть теоретиків, і не лише мистецтва. Справді, як ми вже відзначали, поняття “катарсис” можна вивести не лише за межі трагедії, а й взагалі за межі мистецтва. Його можна розглядати з психологічної точки зору, з моральної, з історичної. Ф.А. Петровський, автор передмови до твору Аристотеля, вирізняє кілька теорій тлумачення поняття “очищення”: етичну, естетико-етичну, релігійну і, звичайно, медичну. І хоча він переконливо доводить правомірність кожної з них, але важко відігнати думку про те, що не можна механічно вирішувати цю проблему, оскільки перегородок між етичною, релігійною, естетичною теоріями не було, як немає їх і в людській свідомості.

Трагедія, каже Аристотель, “за допомогою співчуття і страху досягає очищення подібних афектів”. Ця думка широко прокоментована у колективній праці “Історія естетичної думки” (редактор-упорядник I-го тому В.В. Бичков). Зупинимось на деяких положеннях параграфу “Пізня класика. Аристотель”. Посилаючись на філологів

минулого і сучасного, О.Ф. Лосєв і А.А. Тахо-Годі у слові “подібних” афектів фіксують дві думки: 1) слово “подібне” у даному разі означає “подібне”, або “оці”. Тоді виходить, що за допомогою страху і співчуття очищують ті самі страх і співчуття; 2) інші дослідники не погоджуються з таким тлумаченням, бо тоді виходить, що афекти в Аристотеля очищуються за допомогою самих себе” [7, 153]. Поглиблюючись в аналіз, автори звертаються до історії питання і виявляють, що граматичну конструкцію родового відмінку “афектів” також тлумачать по-різному: а) одні вважають, що очищення захоплює саме ці, а не інші афекти, тобто страх і співчуття; б) другі – що в даному місці Аристотель говорить про афективне очищення страху і співчуття; в) треті переконані в тому, що Аристотель каже про очищення “від страху і співчуття”.

Не погоджуючись з жодною точкою зору, автори, спираючись на думку болгарського вченого А.Нечева, проголошують своє розуміння проблеми: “Наше розуміння аристотелевого катарсису ми називаємо ноологічним (nous – “розум”), тому що воно засноване на використанні аристотелівського вчення про розум (“Метафізика”, XII, де поняття “розум” мислиться як самозадовільне і блаженне прекрасне)” [8, 199]. Одним словом, в “Історії естетичної думки” здійснений копіткий аналіз Аристотелевого катарсису, який наводить на думку про неадекватність слова “очищення” поняттю “катарсис”. Мабуть і Аристотель шукав більш точного визначення, оскільки, як зрозуміло із сказаного вище, для окреслення поняття “катарсис” він наводить два відповідники: “цілення” й “очищення”. Л.С. Виготський, надаючи неабияке значення теорії Аристотеля щодо вивчення людської психіки, відзначає “невизначеність” змісту катарсису і те, що “прояснити собі його значення в аристотелевому тексті ні до чого не приводить” [9, 171]. Слово “очищення” відходить на другий план і у таких відомих авторів, як Я.Бернайс, А.Дерінг, Г.Ленерт, Є.Еджер та ін., які тлумачили катарсис як “розрядку напруження” [10, 455].

Згідно з теорією Я.Бернайса, яка у XIX ст. набула значного поширення, “катарсис” – це синонім грецького “куфисис”, тобто тілесне полегшення від афектів внаслідок їх максимального збудження. З цим визначенням не погоджується Ф.А. Петровський [11, 32]. І все ж теорія катарсису як *цілительства* знайшла глибоку підтримку у деяких дослідників. Так, А.А. Грушка вважає медичну теорію “найбільш природною, простою, доступною для емпіричного перевірення і водночас документально доказовою, внаслідок чого з усіх точок зору найбільш вірогідною” [12, 122]. Про катарсистичне мистецтво, що має лікувальний ефект, писав також Ю.М. Давидов, визначивши його як “соціальну психотерапію” [13, 285].

Фактів визначення катарсису як лікувального засобу можна знайти чимало в історії естетичної думки. І природно. Повз сина придворного лікаря македонського царя не міг пройти непоміченим досвід батька. Тим більше, майбутній геніальний філософ готувався набути професію лікаря, провадив наукові дослідження в галузі біології, особливо тоді, коли його учень Олександр Македонський надсилав йому зразки рослин і тварин із завойованих земель. А досвід засвідчує, що лікарська справа є не лише галуззю практики, науки, а й мистецьким чинником. “Так, наприклад, – пише Аристотель, – вважати, що Калію в разі якоїсь певної хвороби допоміг якийсь певний засіб і він же допоміг Сократові і також окремо багатьом, це – справа досвіду; а вважати, що цей засіб у разі якоїсь хвороби допомагає всім подібним людям у межах одного виду, наприклад, флегматикам або ж холерикам у важкій пропасниці, це – точка зору мистецтва” [14, 550].

Як ми вже відзначали, філософія у стародавніх греків мала синкретичний характер, тобто нерозчленований, злитий. Чіткої межі між філософією, природничими науками і суспільно-мистецькими тоді не було. Отже, не дивно, що аналізовані нами концепції таких гігантських постатей, як Піфагор і Аристотель, не можна віднести до якоїсь окремої галузі наукового знання, а тим більше заперечувати одну з них. Філософія, медицина, право, етика, естетика та ін. тут природно поєднуються,

доповнюючи одна іншу, як ми бачили, на прикладі медицини і музики. Але є щось таке у світовідчутті названих і не названих античних мислителів, навколо чого об'єднується вся система людинознавчих координат. Це – здоров'я і краса душі. О.Ф. Лосєв відзначив це так: в основі античного світогляду полягає “не особистість і не суспільство, як думаємо ми тепер, не історія і не людина, і навіть не природа, а саме тіло, живе і здорове, красиве людське тіло” [15, 77], яке складається з фізичних стихій – вогню, повітря, землі і води, гармонія названих стихій, “коли принцип загальнотілесного життя, який греки називали “душею”, цілком підкоряє собі всі тілесні “стихії” [16].

Отже, слово “очищення”, “перетворення почуттів” вказує на дію, пов'язану з чимось матеріальним, предметним, чого не скажеш про душу. Мабуть, поняття “катарсис” все-таки слід тлумачити як *оздоровлення*, зокрема і як ліки від індивідуалізму, коли за допомогою трагічної колізії формується страх і жаль (співчуття), і таким чином проходить глибинна естетична насолода. У подальшій історії воно вичерпало закладений Аристотелем зміст і як поняття “наслідування” (мимесіс), яке, поряд із “катарсисом”, розглядається у “Поетиці” [17, 23] як поняття поетичної творчості.

Ми зосередили увагу лише на деяких питаннях естетики стародавніх греків, що мають безпосереднє відношення до обраної теми. Історія грецької культури пустила свої родючі пагініці в усіх країнах Європи, її золоті зерна прижилася і на родючому ґрунті тієї географічної площі, яка сьогодні має назву “Україна”. Адже численними фактами доведено, що наші пращури, будучи північним сусідом Греції, перебували у міцних стосунках із цією країною. Греки закладають на чорноморському побережжі низку торгівельних пунктів, які розрослися в міста (зокрема, Тіра при гирлі Дністра, Акерман (нині Білгород-Дністровський), іонійська Ольвія при гирлі Бугу (недалеко від Миколаєва), дорійський Херсонес (Корсунь) біля Сімферополя, Пантикапейон (нині Керч)). Життя буяло в цих містах і взагалі на терені України. Геродот розповідає про народ “будинів” (нинішня Полтавщина), який мав характер народу культурно досить елінізованого, а письменник Діон Хризостим описував Ольвію, яка розквітала багатством і культурою, а її жителі знали Гомера і Платона і жили духом грецької філософії. На основі усталених історичних фактів Є.Маланюк доходить висновку: “Факт належності землі нашої Батьківщини до цього кола, факт довговікового перебування наших пращурів в ній (від VIII-го ст. Хр.) дав, мусив дати, величезні наслідки, які жили, живуть і житимуть в нас, в нашій підсвідомості, в нашому організмі, крові і жилах, навіть в “інервації” (як казав покійний В.Антонович, до речі – медик, як і історик з освіти)” [18, 12].

Можливо, та усвідомлена чи неусвідомлена грецька трагедія і позначилася на життєдіяльності наших пращурів. Адже естетична культура будь-якого народу, і українського особливо (з огляду на територію, на якій мешкали), є динамічною. У ній діє щонайменше кілька традицій, і кожна з них зумовлена видимими і невидимими історичними зв'язками. “... Слід мати на увазі, – відзначав Дмитро Антонович, – що культурний розвій кожного народу відбувається в процесі постійних стосунків різних народів між собою, в процесі культурних впливів одного народу на другий і постійного перехрещування культурних впливів” [19, 21].

Здоровий глузд підказує нам, що не лише греки, а й наші пращури могли впливати на греків. У ті далекі часи вони дивували світ своєю силою і здоров'ям. Прокопій із Кесарії говорить про племена антів: “Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні” [20, 516]. У “Поученні” Володимира Мономаха, в якому акумулюється досвід життя українців, віддається шана не лише фізичній силі, здоров'ю, а й пов'язаним з цими чеснотами – гідність і краса душі [21, 17–21]. Це засвідчують і відомі слова Святослава перед битвою з переважаючими силами ворога [22, 124]. На основі копіткого вивчення життя і побуту стародавніх слов'ян І.Крип'якевич робить

висновок про те, що це був здоровий молодий народ, сповнений первісної сили і невичерпної енергії [23, 89].

Причину здоров'я народу й окремого індивіда дослідники знаходять, крім іншого, у тому, що українці не замикалися у собі, а прагнули до взаємозв'язків між собою, хоча й лишалися якісно відмінними в єдиному процесі руху. Катарсис стає на шлях оздоровчих дій з того моменту, коли реципієнт, попри сюрреалістичні деталі, впускає в свої мрії сувору реальність. Тоді він і справді освітлюється зсередини земним світлом. Зникають істероїдність, інфантилізм та відчуженість, що у підсумку відкриває шлях до комунікації, до розблокування проблеми самотності та інших супутників самозакоханого Нарциса.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. *Сапелько Р.* Мислителі Франкфуртської школи і проблеми масової культури // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. Вип. XIV. – К., 2005.
2. *Лосев А.Ф., Шестаков В.П.* История эстетических категорий. – М., 1965.
3. *Аристотель.* Соч.: В 4-х тт. – М., 1983. – Т. 4.
4. *Анохин П.К.* Кибернетика и интегративная деятельность мозга // Вопросы психологии. – 1966. – № 3.
5. Про це більш докладно див.: *Ярхо В.* Эсхил. – М., 1958.
6. *Шеллинг Ф.В.* Философия искусства. – М., 1966.
7. Психолог Т.А. Флоренська щодо цього відзначає: “Мабуть, у почутті страху саме “установка на себе” надає цим переживанням афективного, пристрасного характеру. У “Риторичі” Аристотеля ми знаходимо визначення співстраждання, яке підтверджує цю думку. Інакше важко зрозуміти, навіщо треба “очищати” співстраждання – це, здавалося б, альтруїстичне почуття” (*Флоренская Т.А.* Проблема психологии катарсиса как преобразования личности // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М., 1979.
8. История эстетической мысли: В 6-ти тт. – М., 1985. – Т. 1.
9. *Выготский Л.С.* Психология искусства. – М., 1968.
10. Аникст. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. История учения о драме. – М., 1967.
11. *Петровский Ф.А.* Сочинение Аристотеля о поэтическом искусстве // *Аристотель.* Об искусстве поэзии. – М., 1957.
12. *Грушка А.А.* Максим Горький как толкователь Аристотеля // Изв. АН СССР. – 1930. Сер. VII. – № 2.
13. *Давыдов Ю.Н.* Искусство как социологический феномен. К характеристике эстетико-полит. взглядов Платона и Аристотеля. – М., 1968.
14. *Аристотель.* Соч.: В 4-х тт. – М., 1975. – Т. 1.
15. *Лосев А.Ф.* История античной эстетики. Ранняя классика. – М., 1963.
16. Аналізу цього терміну у визначеному розумінні приділяли увагу чимало авторів, але найбільш фундаментальне поцінування, на нашу думку, воно знайшло в статті М.Г. Чернишевського “Про поезію. Творчість Аристотеля (*Чернышевский Н.Г.* Полн. собр. соч.: В 15-ти тт. – М., 1947. – Т. 2.
17. *Маланюк Е.* Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
18. Українська культура: Лекції. – К., 1993.
19. Прокопий из Кессарии. Война с готами. – М., 1959.
20. Хрестоматия по истории школы и педагогики в России. – М., 1986.
21. Повесть временных лет // Повести древней Руси. – Л., 1983.
22. *Крип'якевич І.* Історія України // Дзвін. – 1990. – № 5.

